

Jolanta Jabłońska-Bonca¹

Akademia Leona Koźmińskiego w Warszawie

Zmiany w powłoce kultury prawnej na przykładzie zdalnych rozpraw – szkic problemu²

1. Nowa „powłoka” kultury prawnej – wprowadzenie

W 1995 r. Derrick de Kerckhove, uczeń Marshalla McLuhana opublikował monografię pt. *Powłoka kultury*, w której snuł m.in. przewidywania dotyczące wirtualnej rzeczywistości. Mija prawie dwadzieścia lat i trzeba przyznać, że się nie pomylił. Pisał wówczas:

[w] formie [w powłoce – dop. J.J.-B.] jest zawarte w oczywisty sposób coś więcej niż tylko kształt i zachęta. W bardzo ogólnym aspekcie forma pełni rolę metaforyczną i przekłada korzyści funkcjonalne na język doznań sensorycznych i poznawczych. Znajduje ona swój kształt i miejsce jako odbłask i echo danej technologii. Odzwierciedla często jej charakter i odpowiada jej podstawowemu przeznaczeniu. Będąc widzialnym, słyszalnym czy wyczuwalnym wyglądem zewnętrznym przedmiotów związanych z naszą kulturą, formę można w pewnym sensie nazwać „powłoką kultury”³.

Określenie „powłoka kultury” jest metaforą. „Powłoka” w sensie dosłownym jest warstwą materiału wytworzoną w sposób naturalny lub sztuczny albo nałożoną sztucznie na powierzchnię przedmiotu wykonanego z innego materiału w celu uzyskania określonych właściwości technicznych lub dekoracyjnych. Powłoka ma wpływ w sensie dosłownym i metaforycznym na przedmiot. W tym artykule to elektronizacja rozpraw sądowych jest powłoką (formą) mającą wpływ na bodźce sensoryczne i poznawcze uczestników rozpraw, ich zachowania podczas zdalnych posiedzeń oraz ich organizację; zaś przedmiotem jest rozprawa sądowa. Przez nową „powłokę” kultury prawnej w sądzie będę więc rozumieć specjalną wirtualną formę (postać) komunikacji i organizacji rozprawy. Chodzi o rozprawę, która odbywa się za pośrednictwem urządzeń elektronicznych z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku.

Użyję tej metafory w celu przedstawienia niektórych efektów zmian powłoki kultury prawnej w sądach. Nowa elektroniczna powłoka (forma) ma bowiem wpływ na działanie prawnych i pozaprawnych zasad postępowania sądowych, na kulturę sądenia. Z uwagi na ramy artykułu odniosę ustalenia do cywilnych rozpraw zdalnych i do kilku wybranych problemów.

¹ Numer ORCID: 0000-0002-0894-9558. Adres e-mail: jablonska@alk.edu.pl

² Badania finansowane z grantu wewnętrznego ALK w Warszawie.

³ D. de Kerckhove, *Powłoka kultury*, Warszawa 2001, s. 155–156.

Zmiana form sądenia powinna być zbadana z perspektywy wielu nauk społecznych, w tym z perspektywy teorii i filozofii prawa, ponieważ, jak zauważa D. de Kerckhove to „forma nadaje ciągłość każdemu okresowi”. Innymi słowy: „[f]orma przedmiotu x powoduje przedmiot x w ten sposób, że integruje (aktualizuje, zestraja) wielość treści (mnogość poznawalną za pomocą zmysłów) w jedno – w ten oto x”⁴.

Czy ten nowy sposób prowadzenia rozpraw, ta nowa forma doświadczenia przez uczestników przestrzeni fizycznej i kulturowej samego sądu zmienia w praktyce jakieś istotne elementy normatywne lub faktyczne tradycyjnej rozprawy?⁵ Czy w nowej formie (powłoce) rozpraw są „perforacje” wynikające z tempa wprowadzania technologicznych zmian, z błędów w regulacjach prawnych i organizacyjnych, instrumentalnego podejścia do nich przez państwo? Czy chronione są dostatecznie zasady postępowania sądowych?

Wpływ nowej elektronicznej formy doświadczenia przestrzeni, widzenia i słyszenia uczestników rozprawy na zasady postępowania sądowego zostanie poniżej zilustrowany problemami, jakie ujawniły się *hic et nunc*. Wykażę, że nowa powłoka kultury sądenia, jaką jest odbywanie rozpraw online, odciska swoje piętno na działaniu prawa. Do ilustracji problemów wykorzystam m.in. wyniki badań empirycznych.

Prowadziła je w okresie: czerwiec–październik 2022 r. prawnicza studencka grupa badawcza (11 osób) z ALK w Warszawie⁶. Wykorzystano metodę obserwacji uczestniczącej. Badacze indywidualnie wcielali się w rolę publiczności na zdalnych rozprawach cywilnych w sądach rejonowych, aby przyjrzeć się ich właściwościom. Rejestrowali fakty, oceniali przebiegi posiedzeń oraz zapisywali własne opinie i odczucia. Do notowania obserwacji użyli przetestowanego w styczniu i lutym 2022 r. kwestionariusza (68 pytań). Każdy badacz uczestniczył w 10 zdalnych rozprawach⁷.

Kwestionariusz zawierał pytania zamknięte i otwarte⁸. Wszyscy badacze przed przystąpieniem do pierwszej obserwacji przeszli szkolenie metodologiczne, zostali też zapoznani z narzędziem badawczym oraz otrzymali dokładną instrukcję, jak się powinni zachowywać podczas rozprawy. Każdy z badaczy samodzielnie składał wnioski o karty wstępu, a następnie włączał się do rozprawy jako publiczność poprzez udostępniane

⁴ Cyt. za: T. Barszcz, *O pięknie w pracy prawnika*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020/4, s. 24.

⁵ Np. „[k]omunikacja wirtualna narażona jest na znaczną utratę informacji, w porównaniu z komunikacją bezpośrednią. Przykładowo łąca telefoniczne są w stanie przesyłać jedynie około 37 proc. częstotliwości dźwięku emitowanego przez ludzki głos. Z tego powodu użytkownicy telefonii tradycyjnej bądź internetowej mogą doświadczać niemałych trudności we właściwym interpretowaniu subtelnych emocji zawartych w komunikacie”. Zob. A. Opolska, A. Karbowski, M. Cichoński, *Wirtualna inteligencja emocjonalna*, 2009, <https://ideas.repec.org/p/pram/prapra/69607.html>, dostęp: 6.06.2023 r.

⁶ Obserwacje prowadzili studenci prawa ALK: J. Bryl, H.P. Cynkier, W. Fedoruk, F. Gołda, Z. Koziół, N. Rybicka, N. Skierska, W. Stec, A. Tkaczuk, A. Waśniewski, M. Wawrzeńczyk. Próba badawcza: 2.03.2023 r. Kierownik badań: J. Jabłońska-Bonca.

⁷ Kwestionariusz został skonsultowany z metodologiem socjologii (Katarzyna Staszynska-Zagórska). Cytaty są zakodowane. Litery oznaczają nazwiska badaczy, liczby – numery rozpraw, w których uczestniczyli. W tekście wykorzystano kilka pytań z kwestionariusza.

⁸ Część I kwestionariusza zawierała pytania o fakty i oceny drogi dostępu do rozprawy (np. Kiedy, do kogo i w jakiej formie wystąpił Pan/Pani o wstęp na rozprawę zdalną? a) data; b) adresat (konkretnie kto?); c) forma (e-mail? inna?). Część II zawierała pytania o przebieg rozprawy zdalnej i o to, co widział i słyszał uczestnik oraz jakie miał ewentualnie trudności w tym zakresie (np. czy wystąpiły trudności techniczne związane z połączeniem się z sądem uczestników? a) nie; b) tak (jakie? jak sędzia sobie z nimi poradził? czy ktoś oprócz sędziego brał udział w rozwiązywaniu problemów technicznych?) (proszę opisać); czy widział/a Pan/Pani wyraźnie twarze wszystkich stron/uczestników postępowania przez cały czas, w jakim Pan/Pani uczestniczył w rozprawie? Część III zawierała pytania o ocenę tej formy rozpraw przez uczestnika (czy Pan/Pani będąc pełnomocnikiem w tego rodzaju sprawie wolałby/wolałaby, aby rozprawa była zdalna, czy żeby odbywała się tradycyjnie w sali sądowej? Dlaczego? (5–10 zdań); czy Pan/Pani będąc sędzią wolałby/wolałby tę sprawę sądzić online czy na sali sądowej? (5–10 zdań); Czy Pan/Pani jako uczestnik/strona albo świadek wolałby/wolałaby, aby rozprawa była w formie zdalnej?).

linki. Materiały raportów obejmują ponad 1500 stron tekstu. Analiza niektórych obserwacji z tych badań posłużyła m.in. do ilustracji tez tego tekstu.

Od kilkunastu lat na świecie i w Polsce postępuje elektronizacja wymiaru sprawiedliwości⁹. Pandemia COVID-19 radykalnie przyspieszyła ten proces¹⁰.

Od 2021 r. w Polsce i w większości państw świata rozprawy sądowe (cywilne, penitencjarne, administracyjne, częściowo karne) na podstawie przepisów „antycovidowych” zaczęły się w szerokim zakresie toczyć online¹¹. Posiedzenia zdalne i hybrydowe, czyli z pełnym albo częściowym wykorzystaniem urządzeń technicznych umożliwiających przeprowadzanie ich na odległość z jednoczesnym bezpośrednim przekazem obrazu i dźwięku rozpowszechniły się bardzo szybko¹². Po ustaniu pandemii pozostały na trwałe w sądach, choć w różnym zakresie. W kwietniu 2023 r. do Rządowego Centrum Legislacji w Polsce wpłynął projekt ustawy utrwalający niektóre z tych zmian, w maju tego samego roku został skierowany do Sejmu¹³.

Przyjmuję na potrzeby tej pracy, że kultura prawna to zespół wzorców postępowania społecznie zaakceptowanych i przekazywanych za pomocą symboli (przedmiotów, osób, zachowań oznaczających określone treści) odnoszących się do prawa, jego tworzenia, wykładni, stosowania, przestrzegania¹⁴. Na kulturę prawną składa się więc „cały zespół wzorców postępowania używanych przez prawników w ich pracy, które nie są zawarte wprost w tekstach prawnych, ale bez których z tekstów prawnych nie dałoby się wydobyć reguł pozwalających na rozstrzygnięcie problemów prawnych”¹⁵.

⁹ Problematyka ta ma już obfitą literaturę. Por. np. R. Susskind, *Online Courts and the Future of Justice*, Oxford 2019; T. Wiśniewski, *O niektórych teoretycznych i praktycznych dylematach rozpraw zdalnych w świetle standardów rzetelnego procesu cywilnego*, „Krytyka prawa” 2023/1, s. 34–57. Zob. też *Remote Courts Worldwide* – portal R. Susskinda, <https://remotecourts.org/>, dostęp: 4.03.2024 r. Metodologia projektu została opracowana z wykorzystaniem następujących publikacji: A. Tsalapatanis, L. Mulcahy, E. Rowden, *Methodology Report: Supporting Online Justice Project*, Center for Social-Legal Studies, Oxford 2022/5, s. 1–86; A. Łazarska, *Zdalne rozprawy cywilne – wyzwanie czy zagrożenie dla rzetelnego procesu*, w: A. Kidyba, A. Olejniczak (red.), *Nowoczesne technologie. Szansa czy zagrożenie dla funkcjonowania przedsiębiorców w obrocie prawnym i postępowaniach sądowych*, Warszawa 2022, s. 131–169; K. Kurosz, W.P. Matysiak, *Refleksje na temat rozprawy zdalnej w postępowaniu cywilnym i zasady suwerenności terytorialnej*, w: A. Kidyba, A. Olejniczak (red.), *Nowoczesne technologie...*, s. 103–130.

¹⁰ Kluczowa różnica między doświadczeniami ostatnich kilkunastu lat a latami 2020–2023 polega na tym, że we wcześniejszych wcieleniach technologia była wykorzystywana do uzupełniania rozprawy, podczas gdy większość stron znajdowała się w sali sądowej. Były to przesłuchania z wykorzystaniem wideo.

¹¹ Rozprawa zdalna to posiedzenie jawne, podczas którego wszyscy jej uczestnicy, w tym skład sądu orzekający w danej sprawie, nie przebywają fizycznie w tym samym miejscu i komunikują się ze sobą za pośrednictwem urządzeń elektronicznych umożliwiających wzajemny kontakt audiowizualny, a przynajmniej dźwiękowy. Lokalizacja sądu może być dwojaka: skład orzekający znajduje się w budynku stanowiącym siedzibę sądu albo też przebywa poza tym budynkiem. Rozprawa hybrydowa to posiedzenie, w którym skład orzekający oraz niektórzy z uczestników postępowania, a przynajmniej jedna ze stron, znajdują się w tym samym miejscu, z reguły w budynku sądu, natomiast pozostali uczestnicy biorą udział w rozprawie korzystając z łącz elektronicznych. Art. 151 § 2 ustawy z 17.11.1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn.: Dz. U. z 2023 r. poz. 1550, dalej: „k.p.c.”), art. 15 zss¹ ust. 1 pkt 1, 2 i 3 ustawy z 2.03.2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2023 r. poz. 1327 ze zm.).

¹² Problematykę jawności na rozprawach hybrydowych pozostawiam poza zakresem tego tekstu, te rozprawy stwarzają wiele innych problemów, sygnalizuję jedynie jedno zagadnienie poniżej.

¹³ Projekt ustawy o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego, ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz niektórych innych ustaw z 31.03.2023 r., przyjęty przez rząd 9.05.2023 r. (skierowany do Sejmu 9.05.2023 r.), <https://www.gov.pl/web/premier/projekt-ustawy-o-zmianie-ustawy--kodeks-postepowania-cywilnego-ustawy--prawo-o-ustroju-sadow-powszechnych-ustawy--kodeks-postepowania-karnego-oraz-niektorych-innych-ustaw>, dostęp: 5.06.2023 r.

¹⁴ „Kultura prawna – część kultury rozumianej jako całokształt normatywnych wzorców postępowania społecznie zaakceptowanych, wyczuwanych i przekazywanych za pomocą symboli znaczeniowych” – J. Zajadło, A. Bator, M. Zirk-Sadowski (red.), *Wielka Encyklopedia Prawa. VII Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2016, s. 231. Wyodrębnią się także często kulturę prawniczą, czyli praktykę na którą składają się wypowiedzi doktryny, stanowiska orzecznicze, habitusy związane z wykonywaniem ról prawnych (np. sędziego czy prokuratora). Tekst dotyczy europejskiej kultury prawnej.

¹⁵ M. Zirk-Sadowski, *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa 2021, s. 16.

W XXI w. eksponowana i badana jest w naukach społecznych szczególnie własność kultury – jej wizualność. Jest ona m.in. związana z rolą nowych mediów i środków komunikacji elektronicznej. Kultura wizualna „obejmuje to, co widzimy, wyobrażenie jakie każdy z nas ma o tym, jak należy widzieć i co w związku z tym możemy zrobić. (...) Obejmuje również to, co niewidzialne lub usunięte z pola widzenia”¹⁶.

Kultura wizualna obejmuje widzenie – jego naturalne podstawy i kulturowe realizacje, a także wyobrażenia na temat jednych i drugich – ale dotyczy również niewidzialności, dosłownej i metaforycznej ślepoty, aktywnego przeoczenia; dotyczy procesów rozpoznawania i nazywania, budowania tożsamości za pomocą obrazów, wizerunków, gestów i spojrzeń, wizualizowania świata i naszego w nim miejsca; dotyczy wreszcie języka, w którym opisujemy, wyobrażamy i rozpoznajemy świat¹⁷.

Istotą kultury i komunikacji wizualnej jest obecność wspólnej konwencji, kodu (zespołu umownych znaków, który powinien być zrozumiały dla odbiorcy), akceptowanych przez strony procesu komunikacji, które decydują o sygnale, znaku, medium. Tradycyjne rozprawy sądowe opierają się na konwencjach i kodach, wykorzystują wielowiekową symbolikę i rytuały, aby wspierać autorytet sądów, wzmacniać legitymację władzy sądowej. Odwołują się do zbiorowej wyobraźni i zbiorowych emocji¹⁸.

Jakie znaczenie kulturowe ma fakt, że w XXI w. rozprawa zdalna rozgrywa się w pewnym sensie na ekranie komputera? Czy i jak zachowania oraz postawy wobec prawa i sądu są modyfikowane przez tę nową formę rozpraw?¹⁹

Widzenie tego, co dzieje się na rozprawie nie sprowadza się do tego, jak widzimy, lecz polega na tym, co robimy z tym, co widzimy²⁰. Problemem nie jest więc tylko to, czy uczestnik widzi i słyszy w komputerze albo smartfonie zadającego pytania sędziego czy adwokata, ale chodzi o więcej: o ową wizualność.

Władza prawodawcza ma tego świadomość: dzięki elektronizacji sądów uzyskała nowy, plastyczny instrument kształtowania zasad postępowania sądowych. Dysponuje oraz stara się celowo zarządzać nową wizualnością.

E-rozprawy są oceniane przez prawników i obywateli na ogół pozytywnie, ponieważ uważa się, że e-sądy działają szybciej, oszczędniej, można brać udział w rozprawie bez podróżowania do siedzib sądów tradycyjnych. Wyrażane są opinie, że demokratyzują wymiar sprawiedliwości, wirtualnie „zbliżają” sąd do człowieka w XXI w. przyzwyczajonego już do komunikacji online. Z tej pragmatycznej perspektywy troska o tradycyjne symbole i rytuały sądowe może wydawać się anachroniczna.

Misterium, powaga, rutyna sądenia w tradycyjnej formie ze wszystkimi wielowiekowymi symbolami wydają się być zbędne. Bywają nieczytelne dla „cyfrowego” pokolenia, które nie lubi formalizmu, a czuje dobrze presję „kultury natychmiastowości”, „sprasowanie czasu” oraz potrzebę menedżerskiego zarządzania sądami. Nie rozumie

¹⁶ N. Mirzoeff, *Jak zobaczyć świat*, Kraków–Warszawa 2016, s. 25. Zob. też N. Mirzoeff, *An Introduction to Visual Culture*, Londyn 1999 oraz J. Berger, *Sposoby widzenia*, Warszawa 2008.

¹⁷ Ł. Zaręba, *#zobaczyć_swiat. Od tłumacza*, w: N. Mirzoeff, *Jak zobaczyć...*, s. 8.

¹⁸ Porównawczo o symbolice tradycyjnych i zdalnych rozpraw zob. J. Jabłońska-Bonca, *Remote hearings and judicial symbolism. A draft*, „Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem” 2022/2, s. 235–254.

¹⁹ Szeroko na temat działań komunikacyjnych uczestników postępowania sądowego, wzorca gatunkowego rozprawy sądowej, stanu badań w: K. Gmerek, *Rozprawa sądowa jako zdarzenie komunikacji społecznej*, Szczecin 2019. Zob. też inne aspekty problemów komunikacyjnych np. w: M. Zirk-Sadowski, *Konstrukcja racjonalnego prawodawcy a kompetencja komunikacyjna*, w: S. Wronkowska, M. Zieliński (red.), *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, Poznań 1990; A. Choduń, *O komunikatywności tekstów aktów prawnych*, w: A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec (red.), *Prawo i język*, Warszawa 2009.

²⁰ N. Mirzoeff, *Jak zobaczyć...*, s. 85.

archetypowej potrzeby organizowania „magii społecznej” sądenia²¹. Sprawa cywilna rozumiana jest jako usługa, sprawa do załatwienia²². W języku unijnym wymiar sprawiedliwości to „usługi o charakterze nieekonomicznym świadczone w interesie ogólnym”²³.

Jednak ta nowa „powłoka” kultury prawnej sądów, elektronizacja rozpraw wcale nie gwarantuje rzetelniejszej, skuteczniejszej realizacji zasad postępowania sądowego. Nie jest gwarantem zbliżenia obywatela do sądu, nie oznacza też automatycznej demokratyzacji wymiaru sprawiedliwości. Wprowadzanie tych zmian może nieść i często przynosi efekty odwrotne – powoduje faktyczne ograniczenia tradycyjnej jawności rozpraw, a także zakłócenia w realizacji innych zasad procesowych (np. powagi sądu, rzetelności procesu itd.), pogłębia nierówności w dostępie do sądu²⁴.

Do tego ostatniego ryzyka nawiązuje *Global Risks Report 2016* opisując typ „obywatela, który zyskał i utracił podmiotowość”. To sytuacja, w której jednostki i społeczności zyskując większe prawa są jednocześnie wykluczane z udziału w życiu społecznym z powodu wykorzystania nowych technologii²⁵. W raporcie wprowadzono termin *(dis)empowered citizen* – (bez)władny obywatel²⁶.

Przykładowo w okresie pandemii COVID-19 w wielu państwach władza wykorzystała instrumentalnie okoliczności pandemiczne i zmieniła procedury ograniczając jawność wewnętrzną i zewnętrzną rozpraw. W Polsce umożliwiono na podstawie przepisów epizodycznych wydawanie orzeczeń na posiedzeniach niejawnych, bez przeprowadzenia publicznej rozprawy, dopuszczono też zeznania świadków na piśmie²⁷. Jednocześnie doszło w praktyce do wielu ograniczeń jawności zewnętrznej poprzez zarządzenia wewnętrzne prezesów sądów. Prezesi niektórych sądów twierdzili, że nie mają możliwości zapewnienia udziału publiczności w rozprawach zdalnych²⁸. Obecnie prawodawcy na całym świecie pracują nad kompleksowymi i trwałymi rozwiązaniami ustawowymi tej sytuacji²⁹.

Oto przykłady realnych zmian „powłoki” kultury sądenia, które nie są obojętne dla przedmiotu, jakim jest rozprawa sądowa.

2. Co widzi i słyszy uczestnik e-rozprawy? – elementy statyczne

Uczestnik e-rozpraw uruchamia wyobraźnię i samodzielnie nadaje widzianym na ekranie osobom, zachowaniom i obiektom kulturowe kody związane z wymiarem

²¹ J. Jabłońska-Bonca, *Prawo w kręgu mitów*, Gdańsk 1995.

²² Badania dotyczyły spraw cywilnych, w sprawach karnych działają inne czynniki.

²³ Zob. art. 2 ust. 2 lit. a dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2006/123/WE z 12.12.2006 r. dotyczącej usług na rynku wewnętrznym (Dz. Urz. UE L 376 z 2006 r., s. 36) czy dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/25/UE z 26.02.2014 r. w sprawie udzielania zamówień przez podmioty działające w sektorach gospodarki wodnej, energetyki, transportu i usług pocztowych, uchylająca dyrektywę 2004/17/WE. Tekst mający znaczenie dla EOG (Dz. Urz. UE L 94 z 2014 r., s. 243).

²⁴ „Czwarta rewolucja przemysłowa niesie wielkie korzyści i równie wielkie wyzwania. Szczególnym problemem staną się pogłębiające się nierówności”. Zob. K. Schwab, *Czwarta rewolucja przemysłowa*, Warszawa 2018, s. 28.

²⁵ *Global Risks Report 2016*, <https://www.weforum.org/publications/the-global-risks-report-2016/>, dostęp: 6.06.2023 r.

²⁶ *Global Risks...*, s. 123.

²⁷ W Polsce przepisy epizodyczne wyraźnie osłabiły zasadę jawności. Zob. A. Machnikowska, *Zasada jawności w postępowaniu procesowym – modernizacja czy marginalizacja? Wybrane zagadnienia*, LEX/el. 2023, dostęp: 6.06.2023 r.; T. Zembrzusi, *Ograniczenia jawności postępowania w sprawach cywilnych w dobie pandemii – potrzeba chwili czy trwale rozwiązania?*, „Forum Prawnicze” 2021/3, s. 3–18.

²⁸ Niektóre z problemów, na jakie badacze natrafili (w tym odmowy zdalnego uczestnictwa publiczności) próbując dostać się do sądów zdalnie przestawiła Z. Kozioł w referacie pt. *Zewnętrzna jawność na rozprawach zdalnych podczas Ogólnopolskiej Konferencji z cyklu „E-sądy – rozszerzona przestrzeń wymiaru sprawiedliwości”* pt. „Rzetelność rozpraw zdalnych. Wyniki badań”, ALK, Warszawa, 28.03.2023 r.

²⁹ R. Susskind, *Online Courts...*

sprawiedliwości³⁰. Powinien także wyobrażać sobie liczne elementy sytuacji sądenia, których nie widzi. Może też w ogóle nie wiedzieć, że czegoś nie widzi albo nie słyszy, bo pozostaje to poza ekranem. Nie widzi co się dzieje poza miejscami pokazywanymi przez kamery uczestników. W ich pokojach i w sali rozpraw mogą więc być osoby trzecie, mogą wykonywać różne czynności: filmować, fotografować, jeść, podpowiadać, rozpraszając. Rozumienie sytuacji sądowej i dobre odczytywanie kodu kulturowego (rozpoznanie znaczeń i nazywanie) nie jest łatwe, zwłaszcza, jeśli to uczestnik nieprofesjonalny.

Jednocześnie wobec wielu braków stosownego oprzyrządowania technicznego w sądach (właściwie ustawione kamery, głośniki, szybkość internetu), znacznie trudniej „czyta się sytuację” w sali rozpraw uczestnikowi (zwłaszcza, gdy jest online) na rozprawach hybrydowych niż na zdalnych. Problematyka ta pozostaje jednak poza ramami tej pracy³¹. Na rozprawach zdalnych widać sędziego i innych uczestników na ogół lepiej. Każdy uczestnik (poza sędzią) łączy się z sądem z prywatnego konta, ekran każdego komputera czy smartfona pokazuje małe „pola” z twarzami (oraz czasem tułowiami osób), można także zobaczyć naturalne albo sztuczne tła, na których prezentują się występujący. Ciężar dobrej komunikacji przenosi się na uczestników, ich łącza i komputery. Na większości rozpraw widać prawie wszystkich, inna sprawa – czy przez cały czas i jak dokładnie.

Można przypuszczać, że w świadomości prawnej niektórych uczestników nieprofesjonalnych, jeśli poprzednio nigdy nie byli w polskim sądzie, „obrazami odniesienia” dla obrazu rozprawy są głównie amerykańskie filmy o treści sądowej. Tworzą one podpowiedzi znaczeń pozwalające rozpoznać w komputerze „sąd” i to, co się w nim dzieje³².

Sytuację uczestnika przy komputerze albo ze smartfonem, jego poziom koncentracji może komplikować zwłaszcza szum wizualny i akustyczny, jakiego doświadcza on łącząc się spoza sądu. Tęgo szumu nie ma w tradycyjnej sali rozpraw. Sąd tradycyjny oferuje ciszę (cisza – symbol równowagi i spokoju) i ogranicza bodźce wizualne.

Szum wizualny to wszystkie wrażenia docierające do odbiorcy łączącego się z prywatnych pomieszczeń, które absorbują i rozpraszają jego uwagę. Większość wizualnych i akustycznych bodźców jest odbieranych w sposób nieświadomy, ale mimo to jest stale rejestrowana przez mózg człowieka.

Szum akustyczny to suma dźwięków o różnym poziomie natężenia docierających do odbiorcy (tu: uczestnika rozprawy), co także nie sprzyja koncentracji komunikacyjnej.

Sytuacje zdarzające się podczas e-rozpraw w mieszkaniach, kancelariach, na ławkach w parkach, w samochodach – dzwonki do drzwi, płaczące dzieci, szczekające psy, biegające koty, gotujący się obiad nie budują powagi sądu.

Tęgo rodzaju rozproszenie wrażeń nie ma miejsca w tradycyjnym sądzie. Sala sądowa jest miejscem odizolowanym. To ma sprzyjać koncentracji. Już ten tylko element różniący tradycyjną rozprawę od zdalnej – przy zachowanych zasadach procedury sądowej – pokazuje, że forma udziału w posiedzeniach sądowych nie jest obojętna dla realnego działania tychże zasad.

³⁰ Zob. na temat psychologii tradycyjnej sali sądowej np. M. Najda, A. Rutkowska, D. Rutkowski, *Psychologia sali sądowej. Jak komunikacja i emocje wpływają na postrzeganie sprawiedliwości*, Bielsko-Biała 2021.

³¹ Przykłady z rozpraw hybrydowych: „Nie było widać żadnego uczestnika poza sędzią, ponieważ nie było na nich ustawionej kamery, kamerę miała tylko sędzią” (C 1); „Po «wejściu» na rozprawę uzyskałam dostęp do widoku wyłącznie z jednej kamery: na salę rozpraw. Nie widziałam sędziego, wyłącznie go słyszałam” (B 5); „Nie widziałam ani twarzy sędzi (...) ani sali sądowej w której były strony i ich pełnomocnicy” (F 3); „Sędzią była niewidoczna. Natomiast pełnomocnik strony ledwo widoczna” (C 3). W niektórych państwach w salach rozpraw są duże monitory zainstalowane przy każdym miejscu uczestnika procesu, aby obecny w sali dobrze widział osoby będące online.

³² Inna jest zwłaszcza percepcja dystansu do e-sądu w sensie fizycznym i psychologicznym. Na temat percepcji dystansu w sądzie tradycyjnym zob. M. Dudek, M. Stępień, *Courtroom Power Distance Dynamics*, Cham 2021 (tam o dystansie w tradycyjnym sądzie).

Może to prowadzić u uczestników nieprofesjonalnych (a także niekiedy profesjonalnych, co wykazały badania) m.in. do innego postrzegania powagi sytuacji i powinności określonego postępowania niż gdyby byli w tradycyjnej sali rozpraw³³. W konsekwencji w e-sądach zdarzają się takie zachowania, które na pewno nie miałyby miejsca w tradycyjnej sali rozpraw. Sędziowie online *ad hoc* godzą się zazwyczaj na takie zachowania (przykłady poniżej), nie reagują. Powstają więc stopniowo nowe sądowe normy obyczajowe przy niezmiennych przepisach proceduralnych.

Sam e-sąd ma ograniczone możliwości ochrony tradycyjnej powagi, spokoju i porządku czynności, ponieważ online możliwości policji sesyjnej są słabsze³⁴.

W percepcji uczestników zdalnej rozprawy zacierą się także prawdopodobnie bariera między przestrzenią prywatną i publiczną.

Na monitorze komputera lub ekranie telefonu podczas zdalnej rozprawy widać jednocześnie fragmenty kilku miejsc, rzeczywistość sądowa została „rozciągnięta” na mieszkania prywatne, kancelarie prawnicze, a nawet parki i garaże. Następuje więc zjawisko „przedłużenia” aparatu percepcyjnego jednostki.

Sąd tradycyjny oferuje m.in. wyraźnie wyodrębnioną scenę, na którą należy patrzeć w skupieniu, tam odbywa się spektakl rozprawy, publiczność jest od sceny wyraźnie oddzielona. Znaczenie ma strona prawa i lewa oraz tradycyjne usytuowanie sędziego. Karolina Gmerek w pracy z 2019 r. precyzyjnie opisuje ten mikrokontekst sytuacyjny – miejsca odbywania rozpraw. Autorka pisze, że: „elementy wyposażenia sali rozpraw wraz z odpowiednimi strojami urzędowymi profesjonalnych uczestników służą, używając terminologii Ervinga Goffmana, dramatyzacji podejmowanych działań, a w konsekwencji prowadzą do stworzenia szczególnie wyraźnej fasady, która staje się częścią świadomości społecznej”³⁵. Czy nowa powłoka (fasada) na e-rozprawie może mieć wpływ na zmiany w świadomości?

Człowiek jest przystosowany do egzystencji i komunikacji społecznej w trójwymiarowej przestrzeni fizycznej – ocenia w niej dystans, widzi perspektywę, odległości, górę i dół, strony prawą i lewą, itd. Budynki sądów, sale rozpraw są od wieków projektowane z myślą o tej specjalnie ukształtowanej, symbolicznej przestrzeni fizycznej. Symbolika sądowa wytwarza za pomocą tych reprezentacji wizualnych wrażenia i emocje związane z wartościami wymiaru sprawiedliwości. Ta symbolika pełni funkcję międzypokoleniowej transmisji treści kultury prawnej. Co zmieniają w tym zakresie e-rozprawy?

Symbole pomagają zmitologizować władzę, aby jej autorytet wykroczył poza racjonalne ramy i wsparł się na emocjach. Niektóre symbole mają znaczenie archetypowe, kształtują fundamenty wyobraźni. Inne rodzą się wraz ze swoją epoką, ocenia się je w konkretnym kontekście (np. obecnie piktogram dłoni w JITSI Meet sygnalizujący chęć zabrania głosu). Czy zachodzi w tym zakresie zmiana?

Spójność i izolacja ramy, jaką daje tradycyjna sala rozpraw przestaje istnieć. Konieczna jest samodzielna wizualizacja. Trzeba uznać ekran za taką ramę i „miejsce” zakotwiczenia. Jednak sytuacja jest inna niż w sądzie – na uczestników przebywających w różnych warunkach mogą mieć wpływ rozmaite „niewidzialne” dla sędziego czynniki (np. inne osoby w pomieszczeniu). Prywatne tło stanowi nowy, dodatkowy środek wyrazu. Może być stosowane przez uczestnika celowo, aby wywrzeć wrażenie lub użyte mimowolnie. To tło, czyli „dekoracja” to także „rekwizyty sceniczne”: widoczne meble,

³³ Uczestnik profesjonalny i nieprofesjonalny – zob. K. Gmerek, *Rozprawa sądowa...* i tam bogatą literaturę tematu.

³⁴ Np. jak stwierdzić, czy świadek online nie jest pod wpływem alkoholu?

³⁵ K. Gmerek, *Rozprawa sądowa...*, s. 100.

sprzęty, zdjęcia i inne elementy, które składają się na scenię, np. filiżanka z kawą, wazon z kwiatami, a nawet ręcznik plażowy.

Jawność jest wprawdzie (w zasadzie) zachowana – jednak postrzega się inaczej twarze osób na tle prywatnym, a inaczej w sali rozpraw.

Oto przykłady tego, co widzieli uczestnicy rozpraw:

- 1) „Tłem [dla powoda – dop. J.J.-B.] był kredens. Na jego blacie widoczne były zdjęcia oraz rośliny doniczkowe. Widać było również podłogę na której siedział powód podczas rozprawy” (G 4).
- 2) „Tłem była żółta ściana oraz wiatrak, na oparciu krzesła widać było ręcznik plażowy” (G 4).
- 3) „Gdy dołączyłam, (...) zdziwiła mnie sceneria jaką otoczony był jeden z uczestników postępowania. Ujrzałam niebo, drzewa. Krajobraz wskazywał na to, że wnioskodawca znajduje się w parku. Asesor sądowy również wyglądał na zaskoczonego. (...) (W parku był też wnioskodawca). Widoczne były drzewa, ścieżki, a także niebo. Tło było ruchome. Słychać było śpiew ptaków i dźwięk przejeżdżających samochodów” (G 7).
- 4) „(...) sufit we wzory galaktyczne (gwiazdy, galaktyki, planety), białe ściany w kolorowe plakaty, półka z książkami (...). Pełnomocnik strony występował na tle, które bardziej wyglądało jak pokój 10-letniego chłopca niż prawnika, dodatkowo był ubrany w czarną bluzę z kapturem (...)” (D 4).

3. Zachowania uczestników e-rozpraw – elementy dynamiczne

Zdalne rozprawy umożliwiły zachowania uczestników lekceważące powagę sądu i naruszające dobre obyczaje w zakresie, w jakim to się nie zdarza (nie może zdarzyć) w tradycyjnej sali rozpraw.

Oto przykłady:

- 1) „Pełnomocnicy nie zachowywali powagi sądu, pili, wstawali, znikali z ekranu” (H 2).
- 2) „Pani adwokat kilkakrotnie odchodziła od komputera, wyłączała mikrofon, kamerkę, wypuszczała psa na balkon (?), szła po kawę jak sąd mówił, przyniosła ten napój, krzycząc do sędziego «Idę, idę, wszystko słyszę»” (E 3).
- 3) „Brak togi pani mecenas, koszulka na bardzo cienkich ramiączkach (...) powód, który przez całą rozprawę siedział na podłodze” (G 4).

Prawdopodobnie są dwa powody takich zachowań: z jednej strony e-rozprawa stanowi nowość kulturową i techniczną oraz jest połączona z brakiem dobrych regulacji i słabym technicznym wyposażeniem sądów. Wobec tego zdaniem uczestników rozprawy może to usprawiedliwiać różne „potknięcia” polegające na naruszeniach prawnych i obyczajowych zasad postępowania. Z drugiej strony może też być głębsza przyczyna: zaburzenie sposobu percepcji sądu, wymiaru sprawiedliwości u nieprofesjonalnych uczestników postępowań. Sąd tradycyjny, monumentalny i symbolizujący władzę państwa w pewnym sensie „zanika”. Według nieprofesjonalnego uczestnika rozprawy świadczona jest „usługa sądowa”, tak jak usługa pocztowa czy bankowa.

Sędzia jest na ogół pokazany na ekranie w polu o identycznej wielkości jak każda inna postać w tej wirtualnej sali sądowej. W telefonie zaś „okienko” z twarzą sędziego ma np. wymiary 0,5 x 0,5 cm. Sędzia „pokazuje się” w „okienku” czasem umieszczonym na ekranie pod publicznością, czasem pod pozwanym, z boku, niekiedy w ogóle go nie

widać. Powstawać może w tej sytuacji wizualne złudzenie równości wszystkich uczestników rozprawy, w tym także sądu świadczącego usługę. „Załatwia się sprawę tak jak w e-banku”³⁶. Te błędy poznawcze, ta selektywna percepcja mogą prowadzić do kształtowania i utrwalania niepisanych nowych norm zachowań.

Czy można się spodziewać, że uczestnik rozprawy online będzie odbierał podobne wrażenia jak podczas pobytu w sądzie (władza, autorytet), jeśli siedzi we własnym mieszkaniu i w rękę trzyma smartfon albo jest w parku na ławce?³⁷

W czasie prowadzonych badań uczestnicy profesjonalni i nieprofesjonalni rozpraw „znikali” na kilka chwil (a nawet na 10 minut) z ekranu monitora, czyli byli podczas teoretycznie i ustawowo jawnej rozprawy poza wirtualną salą rozpraw. Byli niewidoczni także dla sądu, a w tym czasie załatwiali zapewne zupełnie inne sprawy. Sędziowie – poza wyjątkami – w ogóle nie reagowali, godzili więc prawdopodobnie z powodów pragmatycznych (takich jak czas) na takie zachowania.

Niekiedy pełnomocnicy nie wyłączali kamer „wychodząc” podczas rozprawy po prostu z kadru, niekiedy kamera była chwilowo przez nich wyłączana. Niekiedy wyłączany był głos. To tak, jakby adwokat wychodził podczas toczącej się rozprawy z tradycyjnej sali rozpraw, robił sobie kawę we własnym ekspresie, czy nawet zajmował się psem towarzyszącym mu w sądzie.

Nie tylko adwokaci i radcowie prawni lekceważą powagę sądu i jawność, także samym sędziom zdarza się na e-rozprawach naruszać zasadę jawności, co jest trudne do wyobrażenia w tradycyjnym sądzie. Jak to możliwe? Ważą, jak się zdaje, wartości, wybierają skuteczność zamiast legalizmu formalnego.

Ponadto w zasadach dobrych praktyk wideokonferencji na stronach internetowych sądów w Polsce zalecana jest – niezgodna z prawem – manipulacja jawnością: „[j]eżeli uczestnicy wideokonferencji nie mają potrzeby widzieć się wzajemnie warto wyłączyć przesyłanie obrazu (obciąża łącze). Może wystarczy tylko obraz osoby prezentującej?”³⁸.

Oto przykłady. Publiczność online na zdalnej rozprawie podczas badań dostawała m.in. następujące polecenia:

- 1) „Sędzia polecił mi, abym wyłączył kamerę i mikrofon” (J 4).
- 2) „Sędzia prosi publiczność o wyłączenie kamery” (F 20).
- 3) „Nie mogłem włączyć kamery (...) co zakomunikowałem sądowi. Sąd odpowiedział: «no dobrze», inni uczestnicy mieli włączone kamery. Zastanawiałem się, czy w takim przypadku powinienem brać udział w rozprawie, ponieważ obok mnie mógł być świadek, któremu mogę podpowiadać treść zeznań, dziwne wrażenie. Ponadto przy ogłaszaniu wyroku sąd nie widział czy stoję, mogłem nawet leżeć, co raczej nie odpowiada powadze sądu” (J 3).
- 4) „Sędzia wyraziła wątpliwość, czy strony wyrażą zgodę na zdalną obecność publiczności, po czym spytała uczestników czy taką zgodę wyrażają. (...) nie sądziłam, że istnieje taka praktyka” (C 2)³⁹.

³⁶ Inne problemy występują w sprawach karnych i penitencjarnych, a inne w sprawach administracyjnych.

³⁷ To problemy, które powinni zbadać psychologowie i socjologowie.

³⁸ Zob. tak np. w *Zestawie dobrych praktyk uczestnika wideokonferencji*, <https://waw.sa.gov.pl/container/pliki/2022/zestaw-dobrych-praktyk-uczestnika-wideokonferencji-v12072020.pdf>, dostęp: 10.01.2023 r., na stronie Sądu Apelacyjnego w Warszawie. Na stronie internetowej sądu nie wskazano autora (normodawcy) „Zestawu”, nie zamieszczono w nim także podpisu.

³⁹ Zob. art. 148 k.p.c.

Czy wobec tego „odblask i echo (...) technologii”, jak pisał Derrick de Kerckhove, nie prowadzi do „korozji” powłoki kultury sądownictwa?⁴⁰

Te zmiany zachowań nie są wyłącznie efektem nieumiejętności odczytania kodu kulturowego związanego z władzą i wymiarem sprawiedliwości, skutkiem braków kompetencji technicznych i dobrego sprzętu, ale dołącza się tu też nowy element. To zdarzające się celowe akty manipulacji połączeniami internetowymi. „Do zbioru tradycyjnych chwytów erystycznych dołączyła więc nowa forma. Tej postaci chwytu nie mógł przewidywać Arthur Schopenhauer. Taktyki milczenia, przerwy, odroczenia są teraz wykorzystywane dzięki wirtualności”⁴¹.

Innymi słowy, jest to nowa taktyka manipulowania elektronicznym kanałem komunikacyjnym polegająca na celowym wyłączeniu wizji, głosu, wylogowaniu się, symulowaniu niemożności zalogowania, symulowaniu niedziałania niektórych funkcji oprogramowania itd. To taktyka, którą można nazwać: „mam kłopoty z połączeniem”.

Przykład:

„Podczas rozprawy powódka nieoczekiwanie opuściła wirtualną salę rozpraw na około dziesięć minut. Stało się to w momencie, gdy sąd skierował do niej zapytanie. Gdy powódka ponownie się zalogowała, bez wahania odpowiedziała na zadane wcześniej pytanie sądu. Odniosłam wrażenie, że problemy z połączeniem zostały sfabrykowane” (G 5).

Zdarza się, że dźwiękiem na zdalnej rozprawie manipuluje także sam sąd: „[s]ędzia zdawała się mieć wprawę w prowadzeniu rozpraw zdalnych (...), ponieważ w chwilach, gdy dyktowała protokolantowi treść protokołu wyłączała mikrofon – bardzo sprytnie i ułatwiające odbiór rozprawy rozwiązanie, ponieważ zazwyczaj dyktowanie treści protokołu rozprasza zarówno świadków, jak innych uczestników postępowania” (J 6)⁴².

4. Techniczne, technologiczne, organizacyjne okoliczności e-rozpraw

Wydaje się, że samo „wejście” i „zobaczenie” na ekranie scenarii e-sądu za pomocą udostępnionego linku jest w zasadzie bardzo proste, zwłaszcza dla młodszego cyfrowego pokolenia, bo jest podobne do wejścia do e-banku, e-sklepu, na e-lekcję czy na e-wykład na uczelni. Także „sąd w smartfonie” nie razi cyfrowych pokoleń. Za zaletę tej formy jawności uznaje się możliwość mobilnego i szybkiego „załatwiania” spraw sądowych.

Jednak mimo to badacze (młodzi ludzie, studenci prawa korzystający codziennie z internetu) mieli różne problemy z dołączeniem do jawnych, zdalnych rozpraw jako publiczność.

Jeśli obywatel chce uczestniczyć w rozprawie zdalnej w Polsce jako publiczność, to powinien na ogół napisać wniosek do prezesa sądu (albo innej osoby z administracji sądu), aby zainicjować przekazanie linku. Powinien znaleźć na stronie sądu stosowny formularz, wypełnić go i wysłać mailem. Nie wszystkie sądy w Polsce mają takie formularze. Jeśli formularza nie ma – wówczas trzeba napisać samodzielnie wniosek. Badacze szukali (w 2022 r.) na stronach internetowych sądów zarządzeń wewnętrznych

⁴⁰ Dla porządku odnotowuję, że były też odwrotne reakcje sądu: „[p]odczas rozprawy wyłączyłem kamerę, na co inni sędziowie zazwyczaj pozwalają, jednakże zostałem od razu pouczony, że jeśli chcę uczestniczyć w rozprawie muszę mieć włączoną kamerę” (J 6).

⁴¹ Por. J. Jabłońska-Bonca, K. Zeidler, *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa 2023.

⁴² Student ocenił to zachowanie pozytywnie, to „bardzo sprytnie” napisał w raporcie.

prezesów sądów, które zawierałyby informacje, jak się dostać w charakterze publiczności na zdalną rozprawę. Nie wszyscy je znaleźli. Niektórzy otrzymali na piśmie odmowy udziału online w rozprawach zdalnych. Tak więc nie dość precyzyjnie ukształtowana w Polsce forma „elektronicznego” wstępu na rozprawę może mieć wpływ na działanie i postrzeganie zasady jawności zewnętrznej.

Oto przykłady:

- 1) „Wykonałam połączenie telefoniczne do sądu, gdzie odmówiono mi możliwości dołączenia do rozprawy jako publiczność” (H 1).
- 2) „Miałam trudności ze znalezieniem zarządzenia wewnętrznego (...) po kliknięciu w link wyskakuje błąd 404” (F 1).

A nawet jak link dostali, zdarzało się, że:

- 3) „Niestety, pomimo posiadania trzech różnych przeglądarek link otrzymany od sądu się nie otwierał z niewiadomych przyczyn” (H 1).

Sądy w Polsce korzystają z kilku systemów do organizacji rozpraw zdalnych. Uczestnik rozprawy musi mieć adres e-mail, dobre łącze, umiejętność użytkowania komputera czy smartfona oraz wiedzę o tym, jaka przeglądarka jest właściwa, mieć też na wszelki wypadek kilka przeglądarek. Wejście do tradycyjnego budynku sądu na jawną rozprawę nie wymaga tylu specjalnych umiejętności i specjalistycznego sprzętu⁴³.

Zasady korzystania z systemu wideokonferencji w sądach są obecnie najczęściej przedstawiane na stronach sądów w instrukcji uczestnictwa w rozprawie prowadzonej za pośrednictwem Jitsi⁴⁴. Poza instrukcją zaleca się także uczestnikom wideokonferencji, aby stosowali się do Zestawu Dobrych Praktyk Uczestnika Wideokonferencji⁴⁵. Instrukcja JITS Meet, najczęściej wykorzystywana przez polskie sądy, liczy 16–20 stron⁴⁶. Czy nieprofesjonalny uczestnik rozprawy, w tym osoba, która nie korzysta z komputera na co dzień, będzie skłonna studiować ze zrozumieniem tę wielostronicową instrukcję?

W Polsce nie ma prawnych ograniczeń w wyborze oprogramowania do przeprowadzenia rozpraw, ponieważ w przepisach żadnego aktu prawodawczego nie został określony katalog dopuszczalnych programów.

Problemem praktycznym często utrudniającym dostanie się na rozprawę bywa nie tyle sam link, ile wybór przeglądarki, za pomocą której chce się „wejść do sądu”⁴⁷.

Sądy w Polsce nie są wyposażone w dobry sprzęt, właściwie usytuowane komputery, kamery, monitory, głośniki, szybkie łącza. Nie mają też dostatecznej obsługi informatycznej. Sprzęt i łącza są często słabe, jawność jest wobec tego ograniczana także z inicjatywy sędziego, który proponuje wyłączenie kamer, aby było cokolwiek słychać.

Przykład:

„gdy pojawił się ekran z rozprawą, zostałam wyrzucona z rozprawy. Myślałam, że to jakiś błąd, gdy weszłam jeszcze raz – byłam na rozprawie ok. 2 minuty i ponownie wyrzucono mnie ze spotkania” (E 7).

Trudności techniczno-technologiczne mają strony, ich pełnomocnicy i świadkowie.

⁴³ Szczegółowe porównanie zob. J. Jabłońska-Bonca, *Wejście do sali rozpraw – analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjnej*, „Prawo i Więzy” 2023/2, s. 73–105.

⁴⁴ <https://wroclaw.sa.gov.pl>, w zakładce Wideokonferencje, dostęp: 10.04.2023 r.

⁴⁵ <https://wroclaw.sa.gov.pl>, w zakładce Wideokonferencje, dostęp: 10.04.2023 r.

⁴⁶ <https://wroclaw.sa.gov.pl>, w zakładce Wideokonferencje, dostęp: 10.04.2023 r.

⁴⁷ Przeglądarka internetowa – program komputerowy, który służy do pobierania i wyświetlania stron internetowych.

Oto ilustracje:

- 1) „Ogromne kłopoty z połączeniem się na rozprawę (...) obraz był rozmazany, dźwięk niesłyszalny. Sąd wyłączył się po kilkunastu sekundach. (...) Po kilku minutach sąd połączył się ponownie, lecz znów na kilkanaście sekund (...)” (F 2).
- 2) „Sędzia był zagłuszany przez pełnomocnika, który miał włączony mikrofon i cały czas stukał w klawiaturę, dodatkowo sędzia był oddalony od mikrofonu (zarówno ja, jak i pełnomocnik praktycznie nie zrozumieliśmy wyroku, jedynie pojedyncze słowa” (H 9).
- 3) „Jednego uczestnika nie było widać – nie mógł uruchomić kamery” (B 4).
- 4) „Zdziwił mnie podczas połączenia – jeden czarny ekran – powodowie nie potrafili się połączyć z sądem za pomocą aplikacji – sprawa została odroczone a następna rozprawa została zaplanowana stacjonarnie” (B 8).
- 5) „Pełnomocnik powoda miał problem z połączeniem – przerywało mu połączenie, zatrzymywała się kamera. U sądu podobnie – rozłączyła mu się kamera. Mecenas się irytował, że nie było słyhać i musiała powtarzać swoje wypowiedzi” (I 8).
- 6) „Pełnomocnik strony pozwanej przez 20 minut nie mógł włączyć mikrofonu ani kamery co dodatkowo opóźniło rozprawę” (D 4).
- 7) „Nie było widać «świadka, ponieważ światło padało z tyłu, widać było ciemną postać»” (J 1).
- 8) „Dowody osobiste strony powodowej były nieczytelne w trybie zdalnym” (F 9).

5. Zdalne rozprawy dla młodych, wykształconych, z dużych miast

Poziom wykluczenia cyfrowego w Polsce i na świecie (rozumianego jako niekorzystanie z internetu) jest – wbrew pozorom – nadal dość wysoki.

Z badań opinii publicznej dotyczących rynku usług telekomunikacyjnych przeprowadzonych w Polsce w 2021 r. wynika, że tylko 38% osób z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym, 55% z wykształceniem zasadniczym zawodowym zadeklarowało korzystanie z internetu⁴⁸.

Także ludzie starsi w niewielkim zakresie korzystają z sieci. W grupie 60 lat i więcej to zaledwie 38%. Tak więc większość osób z niskim poziomem wykształcenia i większość osób starszych nie obsługuje internetu w ogóle.

Na obszarach wiejskich ponad 71% osób w wieku 60 lat i więcej nie korzysta z sieci⁴⁹.

Tymczasem ważnym argumentem za wprowadzeniem rozpraw zdalnych na stałe jest uproszczenie dostępu do sądu, „zbliżenie” sądu do obywatela, zwłaszcza osób starszych i mieszkających poza miastami, z dala od sądów.

Nie można się jednak spodziewać, że to ludzie starsi skorzystają w szerszym zakresie z tego udogodnienia. Nie mają bowiem umiejętności, odpowiedniego sprzętu, łączy internetowych.

Zdalne rozprawy są wobec tego głównie dla młodych, wykształconych i z dużych miast. Ale nawet dla nich – znalezienie się na rozprawie zdalnej – wcale nie jest takie proste. Skorzystanie z jawności wymaga wiedzy, czasu i wysiłku.

⁴⁸ UKE, *Badanie opinii publicznej w zakresie funkcjonowania rynku usług telekomunikacyjnych oraz preferencji konsumentów. Raport z badania klientów indywidualnych*, <https://www.ukc.gov.pl/akt/badanie-konsumenckie-2021-klienci-indywidualni,410.html>, dostęp: 6.06.2022 r.

⁴⁹ E.M. Kwiatkowska i in., *Wykluczenie cyfrowe*, w: P. Błędowski, T. Grodzicki, M. Mosakowska, T. Zdrojewski (red.), *PolSenior2*, Gdańsk 2021 s. 979–994.

Jest dyskusyjne, czy luka cywilizacyjno-techniczna jest poprzez to rozwiązanie zmniejszana czy paradoksalnie – powiększa się. Polaryzacja może rosnać, dzieląc ludzi na tych, którzy są gotowi na zmiany i tych, którzy nie są przygotowani. Być może będzie rosnać grupa „(bez)władnych obywateli”.

6. Nowa elektroniczna powłoka kultury prawnej – czy zagrożenie dla sposobu kształcenia prawników?

Zdalne rozprawy, na które adwokaci i radcowie stawiają się online mają także wiele innych skutków dla kultury prawnej i prawniczej. Przykładowo oznaczają znaczne ograniczenie kształcenia aplikantów przez bezpośrednią obserwację sędziów, adwokatów, radców prawnych podczas tradycyjnych rozpraw. Aplikanci widzą za często patronów online – brak osobistego kontaktu patron – aplikant oznacza możliwe zagrożenia dla rzetelnego kształcenia postaw, obyczajów i etyki zawodowej młodych prawników.

Oglądanie i słuchanie patrona i sądu na ekranie smartfona to co innego niż kontakt bezpośredni, uczenie się przez obserwację zachowań, także pozawerbalnych, w sądzie. Modelowanie społeczne mające tradycyjne zastosowanie podczas aplikacji to metoda kształcenia, która opiera się na bezpośredniej obserwacji zachowań innych ludzi oraz efektów tych zachowań. Chodzi o skupienie uwagi na patronie, zapamiętanie działań i wypróbowanie ich potem samodzielnie. W ten sposób tworzy się własne normy zachowań w sądzie. Aplikant, obserwując zachowania prawników i uczestników postępowania, gromadzi wiedzę o zasadach zachowań, uczy się też zasad etyki i sztuki przekonywania, internalizuje wartości wyrażane przez doświadczonych prawników⁵⁰. Oczywiście może i powinien także kształcić się obserwując patrona online, ale to jednak za mało. Czy obserwacja patrona na ekranie komputera albo smartfona dostarczy takich samych informacji jak swobodna obserwacja prawników w sądzie, na korytarzu sądowym i podczas tradycyjnej rozprawy? Różne pozawerbalne elementy komunikacji działające w tradycyjnej sali rozpraw i w budynku sądu są na ekranie słabo widoczne albo w ogóle niewidoczne.

7. Uwagi końcowe

Powyższe przykłady pokazują, że kontekst technologiczny rozprawy nie jest indyferentny prawnie. Z powodu prowizorycznych regulacji w czasie pandemii, niemożliwości przygotowania szybkich, kompleksowych, racjonalnych rozwiązań prawnych tuż po pandemii, niedostosowania techniczno-organizacyjnego sądów mamy obecnie mozaikę różnych norm i zachowań *ad hoc* podczas zdalnych rozpraw.

Mozaika ta jest skomponowana z norm prawnych zróżnicowanych treściwo regulacji wewnętrznych sądów, niepisanych nowych norm obyczajowych, w tym rozwiązań praktycznych *ad hoc* o charakterze precedensowym, *preater legem*, a nawet *contra legem*, które stosują sądy. Regulacje wewnętrzne sądów są aktami typu instrukcyjnego, ale są skierowane „odblaskowo” także do obywateli. Mają na celu ograniczenie pól niepewności w tej nowej sytuacji organizacyjno-prawnej i techniczno-technologicznej,

⁵⁰ Wzrost sposobów kształcenia prawników są jednak różne. Zapewne teraz warto wzmocnić wiedzę studentów i aplikantów z zakresu retoryki online oraz nowych problemów etycznych i obyczajowych jakie powstają. Por. o regulacjach tradycyjnych w: P. Skuczyński, *Etyka adwokatów i radców prawnych*, Warszawa 2016 (tam m.in. o konflikcie między różnymi wizjami zawodów prawniczych).

rutynizację zachowań związanych z rozprawami online. Normy w nich zawarte nie są jednakowe we wszystkich sądach.

Za normodawców faktycznych można również uznać sędziów, którzy inicjują nowe reguły zachowań i utrwalają je w codziennej pracy (np. ograniczenie jawności: „proszę wyłączyć kamerkę”) albo, którzy milcząco godzą się na nowe wzorce zachowań uczestników (np. powód siedzi na podłodze, pełnomocnik opuszcza kadr). Sędziowie kreatywnie transformują w praktyce dotychczasowe normy postępowania, tworzą i stosują różne instrumenty dostosowawcze m.in. dzięki własnej socjotechnicznej zręczności po to, aby w pewnych okolicznościach zapewnić sprawność sądenia i nie paraliżować działania sądu. Powstają nowe lokalne niepisane normy zwyczajowe – także niejednolite i różne w różnych sądach.

Choć można byłoby łatwo uznać, że to tylko nieistotna prawnie technologiczna powierzchowna warstwa („powłoka”) „nałożona” na postępowania, jednak w świetle badań jest jasne, że nie powinno się jej bagatelizować. Powłoka ta jest obecnie w Polsce niejednolitej jakości, może chronić wartości prawa, bywa też „uszkodzana” z uwagi na brak spójnych regulacji tworzących jej podstawy, co powoduje w praktyce „korozję” zasad postępowania sądowego⁵¹.

Nowa powłoka rozpraw jest na razie słabo zbadana z szerszej perspektywy nauk społecznych. Wymaga badań nie tylko dogmatycznoprawnych, te są prowadzone, ale także socjologicznych, prakseologicznych, psychologicznych, kulturowych – ponieważ niesie wielopłaszczyznowe i szybkie zmiany kultury prawnej, zmiany, które mogą być znaczące dla prestiżu i sprawności wymiaru sprawiedliwości. Niedostrzegalnie dla wielu mogą się zmieniać niektóre wyobrażenia społeczne na temat istotnych wartości w wymiarze sprawiedliwości.

Changes in the Shell of Legal Culture on the Example of Remote Hearings. An Outline of the Problem

Abstract: The aim of the article is to demonstrate that the new form ('shell') of legal culture in courts, which is currently taking shape during remote hearings (i.e., hearings held via electronic devices with simultaneous transmission of image and sound), has an impact on the operation of legal and extralegal rules of court proceedings. The article uses some of the results of empirical research on remote civil hearings in Poland (participant observation method).

Keywords: shell of legal culture, judicial culture, remote hearings

⁵¹ Daleko tej nowej powłoce (formie) w tej chwili do ideału „piękna”. „Wydaje się, że w pracy zawodowej prawnika piękno jest brane pod uwagę” pisze optymistycznie Tomasz Barszcz (T. Barszcz, *O pięknie...*, s. 17). „Twierdzenie, że piękne jest to, co ujrane podoba się wskazuje na dwa komponenty doświadczenia piękna, mianowicie na: 1) wizję przedmiotu (posiadaną przez podmiot) oraz 2) zmianę w podmiocie (wywołaną wizją przedmiotu)” (T. Barszcz, *O pięknie...*, s. 22).

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES:

- Barszcz T.,(2020), *O pięknie w pracy prawnika*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” nr 4, s. 17-28.
- Berger J.(2008), *Sposoby widzenia*, Warszawa, Wydawnictwo: Aletheia.
- Choduń A., (2009), *O komunikatywności tekstów aktów prawnych*, in: ed. A. Mróz, A. Niewiadomski, M. Pawelec, *Prawo i język*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dudek M., Stępień M. (2021), *Courtroom Power Distance Dynamics*, Springer.
- Gmerek K.(2019), *Rozprawa sądowa jako zdarzenie komunikacji społecznej*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Jabłońska-Bonca J.(2022), Remote hearings and judicial symbolism. A draft, „Krytyka prawa. Niezależne studia nad prawem” nr 2.
- Jabłońska-Bonca J.(2023), *Wejście do sali rozpraw – analiza porównawcza norm zachowania uczestników rozprawy zdalnej i tradycyjnej*, „Prawo i Więzy” nr 2.
- Jabłońska-Bonca J., Zeidler K.(2023), *Prawnik a sztuka retoryki i negocjacji*, Warszawa: Wydawnictwo WoltersKluwer.
- de Kerckhove D.,(2001) *Powłoka kultury*, Warszawa: Wydawnictwo MIKOM.
- Kwiatkowska E.M., Kujawska-Danecka H., Lange A. i in. (2021), *Wykluczenie cyfrowe*, In P. Błądowski, T. Grodzicki, M. Mosakowska, T. Zdrojewski (eds.) *PolSenior2*, Gdańsk Wydawnictwo: Gdański Uniwersytet Medyczny, s. 979-994.
- Kurosz K., Matysiak W.P., Kidyba A., Olejniczak A.,(2022) (eds.), *Refleksje na temat rozprawy zdalnej w postępowaniu cywilnym i zasady suwerenności terytorialnej*, w: *Nowoczesne technologie. Szansa czy zagrożenie dla funkcjonowania przedsiębiorców w obrocie prawnym i postępowaniach sądowych*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, 103 – 130.
- Łazarska A.,(2022), *Zdalne rozprawy cywilne – wyzwanie czy zagrożenie dla rzetelnego procesu*, in: A. Kidyba, A.Olejniczak (red), *Nowoczesne technologie. Szansa czy zagrożenie dla funkcjonowania przedsiębiorców w obrocie prawnym i postępowaniach sądowych*, Warszawa Wydawnictwo Wolters Kluwer, 131-169;
- Mirzoeff N. (1999), *An Introduction to Visual Culture*, Londyn: Psychology Press.
- Mirzoeff N.,(2016), *Jak zobaczyć świat*, Kraków-Warszawa: Wydawnictwo Karakter, s. 25.
- Najda M., Rutkowska, Rutkowski D.,(2022) *Psychologia sali sądowej. Jak komunikacja i emocje wpływają na postrzeganie sprawiedliwości*, Bielsko-Biała: Wydawnictwo Od. Nowa.

- Opolska A., Karbowski A., Cichocki M., *Virtual emotional intelligence*, <https://ideas.repec.org/p/pram/prapa/69607.html/>
- Stępień M.(2018), *Symbolika architektury sądowej. Przypadek Costitution Hill w Johannesburgu*, in: ed. P.Dobosz et al., *Samorząd terytorialny, architektura, dzieła sztuki , prawo*, Kraków Wydawnictwo Studio Cubus, s.67-78.
- Skuczyński P. (2016), *Etyka adwokatów i radców prawnych*, Warszawa: CH. Beck.
- Dudek M., Stępień M. (2021), *Courtroom Power Distance Dynamics*, Springer.
- Sudjic D.,(2015), *Kompleks gmachu. Architektura władzy*, Warszawa: Wydawnictwo
- Susskind R. (2019), *Online Courts and the Future of Justice*, Oxford.
- Wiśniewski T., (2023), *O niektórych teoretycznych i praktycznych dylematach rozpraw zdalnych w świetle standardów rzetelnego procesu cywilnego* „Krytyka prawa” nr 1.
- Tsalapatanis A., Mulcahy L., Rowden E., (eds) (2022), *Methodology Report: Supporting Online Justice Project*, Oxford: Oxford University, 05.
- Zaręba Ł. (2016), *#zobaczyć_swiat. Od tłumacza*, in: N. Mirzoeff, *Jak zobaczyć świat*, Kraków-Warszawa Wydawnictwo Karakter, 1-17.
- Zeidler K.,(2019), *Estetyka prawa*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 207-2017.
- Zirk-Sadowski M. (1990), *Konstrukcja racjonalnego prawodawcy a kompetencja komunikacyjna* in: ed. S. Wronkowska, M.Zieliński, *Szkice z teorii prawa i szczegółowych nauk prawnych*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Zirk-Sadowski M.(2021), *Wprowadzenie do filozofii prawa*, Warszawa; Wydawnictwo Wolters Kluwer.